

Barbara Czardybon, Władimir N. Biełow

Introducing the Representatives and Ideas of Russian Neo-Kantianism in Poland

---

Diametros nr 52, 1-22

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZNAJOMOŚĆ POSTACI I IDEI ROSYJSKIEGO NEOKANTYZMU W POLSCE

– Barbara Czardybon, Władimir Bielów –

Abstrakt. Artykuł traktuje o głównych kierunkach badań nad rosyjskim neokantyzmem w Polsce. Jakkolwiek ilość i jakość badań nad dziejami rosyjskiego neokantyzmu nie może jeszcze równać się z badaniami w zakresie historii neokantyzmu niemieckiego, to sytuacja staje się tutaj coraz lepsza. Autorzy artykułu konstatują niezaprzeczalny postęp badań nad rosyjskim neokantyzmem w Polsce w ostatnich latach: pojawiają się monografie, artykuły, prace zbiorowe, projekty naukowe poświęcone postaciom i tematom związanym z historią rosyjskiego neokantyzmu. Autorzy uważają za płodny heurystycznie pogląd A. Norasa o ewolucji neokantyzmu w postneokantyzm. Jako jedną z głównych cech takiego rozwoju zakłada się ontologizację procesu poznania. Ten typowy dla rosyjskiego neokantyzmu, w szczególności dla S. Hessena, W. Sezemana, B. Jakowienki, „zwrot ontologiczny” z jednej strony stanowi wyróżnik całej filozofii rosyjskiej, a z drugiej zbliża filozoficzne próby rosyjskich neokantystów do koncepcji twórcy „nowej ontologii”, N. Hartmanna.

Słowa kluczowe: historia filozofii, neokantyzm, neokantyzm rosyjski, postneokantyzm, ontologizm, N. Hartmann, S. Hessen, F. Stiepun, A. Wwiediński, W. Sezeman.

Obecnie filozofia rozwijana przez neokantystów niemieckich nie stanowi już większej tajemnicy dla polskiego czytelnika. Wkładu polskich badaczy w popularyzację neokantyzmu obszaru niemieckiego nie sposób przecenić. Wśród szeregu wartościowych publikacji podnoszących zagadnienia dyskutowane w kręgu neokantystów marburskich i badeńskich na szczególną uwagę zasługuje monumentalna *Historia neokantyzmu*¹ Andrzeja J. Norasa. Autor posługuje się szerokim znaczeniem neokantyzmu, obejmującym neokantyzm „wczesny” i „późny/ /właściwy” (wąskie znaczenie terminu), a także „postneokantyzm” (Nicolai Hartmann, Martin Heidegger, Richard Höningwald, Karl Jaspers, Heinz Heimsoeth) i „neoneokantyzm” (Rudolf Zocher, Wolfgang Cramer, Julius Ebbinghaus, Gottfried Martin, Gerd Wolandt, Werner Flach, Hans-Michael Baumgartner). Chodzi mu o to, aby nie pomijać ani źródeł, ani możliwych wpływów filozofii

---

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/11/N/HS1/04808.

¹ Noras (2012).

neokantowskiej. Noras jest również tłumaczem kilku ważnych z tej perspektywy książek, między innymi *Kantowskiej teorii doświadczenia*². Pouczająco o neokantyzmie niemieckim piszą liczni uczniowie tego badacza. Na szczególną uwagę zasługują, naszym zdaniem, prace Tomasza Kubalicy i Alicji Pietras. Ich aktywność naukowa potwierdza powszechną w Polsce opinię, w myśl której filozofia rozwijana przez szkołę badeńską i marburską jest reprezentatywna dla neokantyzmu jako takiego. Aktywność tej grupy – należy podkreślić – znana jest także poza granicami Polski³.

Polski czytelnik, który byłby zainteresowany neokantyzmem, ma do dyspozycji szereg wartościowych tłumaczeń dzieł Ernsta Cassirera, Martina Heideggera oraz innych przedstawicieli niemieckiej filozofii neokantowskiej. Oprócz antologii tekstów neokantystów niemieckich, zredagowanej przez wspomnianych wyżej Norasa i Kubalicę⁴, może sięgnąć on też do starszego wyboru spolszczonych tekstów autorstwa Bożeny Borowicz-Sierockiej i Czesława Karkowskiego⁵.

Warto odnotować, że w Polsce dobrze znane są postać i poglądy Nicolaia Hartmanna, o którym do niedawna pisano jednak wyłącznie w kontekście neokantyzmu marburskiego, pozostawiając na boku petersburski etap życia tego „rosyjskiego marburczyka”. Ocena filozofii Hartmanna sprawia spore trudności polskim badaczom, a mówiąc dokładniej: problematyczna jest próba przypisania autora *Zarysu metafizyki poznania*⁶ do jakiegoś jednego określonego kierunku filozofii.

***

O ile badania nad neokantyzmem w jego niemieckiej wersji mają na polskim gruncie już własną bogatą historię, o tyle badania nad rosyjskim wariantem filozofii neokantowskiej dopiero zaczynają się tutaj rodzić. Jest to o tyle ważne, że dość długo pokutowało wśród polskich uczonych przeświadczenie o wtórności filozoficznej refleksji Rosjan w odniesieniu do myśli wypracowanej na Zachodzie Europy, a przesadzie w podkreślaniu wpływu filozofów zachodnioeuropejskich na kulturę intelektualną Rosji towarzyszyła marginalizacja nowatorstwa przedstawicieli tej ostatniej.

---

² Cohen (2012). Co ciekawe, w tym samym roku także rosyjski czytelnik mógł zapoznać się z obszernym dziełem marburczyka: Кожен (2012).

³ Np. Noras (2011); Kubalica (2011) [por. (2009)], (2013a, 2014a); Krijnen, Noras (2012); Kubalica, Nachtsheim (2015); Кубалица (2010).

⁴ Noras, Kubalica (2011).

⁵ Borowicz-Sierocka, Karkowski (1984).

⁶ Hartmann (2007).

Polskie środowisko badaczy myśli rosyjskiej jest środowiskiem niezwykle pracowitym. Prace tej grupy nie ograniczają się do publikowania kolejnych artykułów czy książek o charakterze historycznofilozoficznym (coraz częściej poza granicami Polski). Polscy badacze filozofii rosyjskiej równie chętnie realizują się na płaszczyźnie działań translatorskich⁷. Trzeba jednak powiedzieć, że dotychczas skłonni byli raczej mówić o skąpości teoretycznych badań Rosjan. Jednocześnie często podkreślali zaangażowanie społeczno-polityczne myśli rosyjskiej. Takie postawienie sprawy skutkowało oczywiście tym, że obecność i znaczenie w historii tej myśli filozofów akademickich, a więc i neokantystów, miały charakter negatywny: niezaangażowani politycznie myśliciele określani byli jako jednostki stroniące od zabierania głosu w bieżących, palących i fundamentalnych dla ich narodu kwestiach. Takie stanowisko wyrażał na przykład Andrzej Walicki. Jak pisze jeden z rosyjskich badaczy historii filozofii rosyjskiej,

[...] w swojej ogólnej ocenie narodowej swoistości filozofii rosyjskiej Andrzej Walicki zachowuje wierność własnej orientacji metodologicznej, zgodnie z którą filozofia rosyjska jest organiczną częścią powszechnej europejskiej myśli filozoficznej i dlatego może i powinna być rozpatrywana w porównaniu, a nie w przeciwstawieniu do niej⁸.

Sam zaś autor *Zarysu myśli rosyjskiej* dosadnie przyznaje

Mimo to jednak zgadzam się z poglądem Berlina [...], że o filozoficznej doniosłości rosyjskiej historii intelektualnej zadecydował dorobek ludzi będących myślicielami *sensu largo*, a nie tylko profesorami filozofii. [...] intelektualna historia przedrewolucyjnej Rosji ma znaczenie ogólnoswiatowe, czego nie można powiedzieć o badaniach nad wkładem ówczesnych filozofów rosyjskich w teoretyczny dorobek filozofii powszechnej⁹.

Walicki jest konsekwentny; rosyjską filozofię akademicką – w tym neokantyzm – traktuje dość pobieżnie. Jego książka przynosi wprawdzie kilkustronicową prezentację ważniejszych filozoficznych osiągnięć Aleksandra Wwiedińskiego, ale już zupełnie przemilczane zostają w niej postać, poglądy oraz dokonania Iwa-

---

⁷ Zob. Kiejzik, Uglik (2009, 2012).

⁸ Маслин (2012): 91.

⁹ Walicki (2005): 17–18. Obszerny *Zarys...* – to zmieniona i rozszerzona wersja książki Walickiego, która wyszła drukiem we wczesnych latach 70. XX wieku [Walicki (1973)]. Praca współtwórcy warszawskiej szkoły historyków idei szybko doczekała się dwukrotnej edycji anglojęzycznej: w Stanach Zjednoczonych [Walicki (1979)] oraz w Anglii [Walicki (1980)].

na Łapszyna – ucznia i najwybitniejszego sukcesora myśli Wwiedińskiego. Znamienne, że na kartach opus magnum Walickiego próżno szukać choćby jednej krótkiej wzmianki o Łapszynie. W ogóle filozof ten jest wciąż słabo znany w Polsce. W grudniu 2010 roku Barbara Czardybon przedstawiła odczyt pod tytułem *Krytycyzm Iwana I. Łapszyna* podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej *Między (neo)pragmatyzmem a transcendentalizmem*, której organizatorem był Zakład Historii Filozofii i Filozofii Współczesnej Akademii Pomorskiej w Słupsku. Artykuł – rozbudowana wersja tekstu referatu – czeka na publikację.

Książka Andrzeja Walickiego nie jest jednak jedyną publikacją podręcznikowego charakteru, z której można czerpać wiedzę o dziejach rosyjskiej myśli filozoficznej. Polski czytelnik ma do dyspozycji między innymi dwie *Historie filozofii rosyjskiej* – Mikołaja Łoskiego oraz Leonida Stołowicza, w których już więcej uwagi poświęcono neokantyzmowi rosyjskiemu¹⁰. Ponieważ jednak są to podręczniki roszczące sobie (naturalne w takiej sytuacji) pretensje do możliwie całościowego ujęcia historii filozoficznego dziedzictwa Rosjan, to trudno wyróżnione rozdziały uznać za systematyczną prezentację rosyjskiej wersji neokantyzmu.

Nie licząc monografii Zbigniewa Wieczorka, dotyczącej twórczości Sergiusza Hessena¹¹, i kilku mniejszych tekstów poświęconych innym rosyjskim neokantystom, publikowanych w kolejnych tomach trójjęzycznego leksykonu *Idee w Rosji*, można powiedzieć, że zapowiedź przełomu w sposobie patrzenia na fenomen rosyjskiej filozofii neokantowskiej w polskim środowisku badaczy myśli rosyjskiej przyniosły prace Teresy Obolevitch. Na uwagę zasługują dwa jej artykuły: *Ontologizm, czyli Siemiona Franka polemika z pokantowskim epistemologizmem*¹² oraz *Polemiczne wątki w filozofii wszechjedności Siemiona Franka*¹³. Mimo że Obolevitch szerzej nie rozwija tematu fascynacji Franka pismami Kanta i neokantystów, gdyż opisuje twórczość rosyjskiego myśliciela po roku 1915, to właśnie w tych pracach zaznacza się już uznanie dla osiągnięć rosyjskiej filozofii akademickiej. Ta sama autorka dokonała również analizy porównawczej koncepcji Ernsta Cassirera i Aleksego Łosiewa. Owocem jej pracy był nie tylko odczyt *Animal symbolicum. Myśl E. Cassirera i A.F. Łosiewa* podczas antropologicznie zorientowanych warsztatów, które odbyły się w 2007 roku w Jachrance, ale też artykuł pod takim samym tytułem.

---

¹⁰ Łoski (2000); Stołowicz (2008).

¹¹ Wieczorek (2005). Praca Wieczorka wyszła w serii „Jagiellońskich Studiów z Filozofii Rosyjskiej”, której pomysłodawcą był Włodzimierz Rydzewski. Wspomniana praca była jedenastym w kolejności dziełem opublikowanym w tej wspaniałej serii; dotychczas wydano w niej siedemnaście tomów.

¹² Obolevitch (2007).

¹³ Obolevitch (2008b).

Tekst ten ukazał się dwukrotnie: oryginał z 2008 roku został po czterech latach przedrukowany w monografii zbiorowej wydanej nakładem Wydawnictwa Naukowego Scholar¹⁴.

To właśnie dzięki zachęcie Teresy Obolevitch i wspólnie z nią Barbara Czardybon dokonała przekładu na język polski interesującego tekstu Aleksandra Wwiedińskiego zatytułowanego *O rodzajach wiary w jej relacji do wiedzy*¹⁵. Publikacja pracy Wwiedińskiego stała się impulsem do podjęcia kolejnych ważnych prac badawczych: Obolevitch zredagowała i wydała tłumaczenie zbiorowe pracy Włodzimierza Sołowjowa *Pojęcie Boga*¹⁶ wraz z artykułem pod tytułem *Włodzimierza Sołowjowa i Aleksandra Wwiedińskiego spór o Spinozę*¹⁷, w którym przywołała przekład pracy Wwiedińskiego oraz komentarz do tej pracy autorstwa Czardybon¹⁸. Artykuł ten opublikowała również w wersji rosyjskiej w znanym periodyku „Соловьёвские исследования”¹⁹.

Historia rosyjskiego neokantyzmu od kilku lat stanowi przedmiot namysłu Barbary Czardybon. Spod jej pióra wyszły prace poświęcone stosunkowi Andrzeja Biełego do neokantyzmu (w tym jedna opublikowana po rosyjsku w Serbii)²⁰, marburskiemu epizodowi w życiu Borysa Pasternaka²¹ oraz rosyjskim kontekstom twórczości Nicolaia Hartmanna²². Artykuł jej autorstwa dotyczący tego ostatniego wszedł w skład wspomnianego leksykonu *Idee w Rosji*²³. Na jego potrzeby Czardybon napisała też dwa inne hasła odnoszące się do fenomenu rosyjskiego neokantyzmu²⁴. W tym miejscu należy odnotować, że właściwie w każdym tomie leksykonu, którego kolejnymi redaktorami byli Andrzej de Lazari, Justyna Kurczak i Janusz Dobieszewski, znajdziemy zarówno odrębne hasła, jak też wzmianki o rosyjskich neokantystach w hasłach poświęconych innym myślicielom lub innym zagadnieniom. Polscy i zagraniczni autorzy współpracujący z *Ideami...* pisali o Wasylu Sezemanie, Sergiuszu Hessenie, Borysie Jakowience, Aleksandrze

---

¹⁴ Obolevitch (2008a) [reprint: Obolevitch (2012a)].

¹⁵ Mówiąc precyzyjniej: pierwsza część tłumaczenia była dziełem obu badaczek, a druga, opublikowana kilka miesięcy później – samej Czardybon: Wwiediński (2009, 2010).

¹⁶ Sołowjow (2012).

¹⁷ Obolevitch (2012b).

¹⁸ Czardybon (2009).

¹⁹ Оболевич (2012).

²⁰ Czardybon (2010b, 2010a, 2011b); Чардыбон (2011).

²¹ Czardybon (2011a). Do pracy tej odwołuje się Kubalica (2014b): 117.

²² Czardybon (2012b, 2013).

²³ Czardybon (2015a).

²⁴ Czardybon (2014, 2015b).

Wwiedzienskim, Iwanie Łapszynie. W leksykonie możemy odnaleźć ponadto artykuły, w których pojawiają się takie hasła jak choćby „neokantyzm” i „transcendentalizm”, a także postaci Immanuela Kanta, Hermana Cohena, Heinricha Rickerta, Karla Jaspersa i innych. Jeśli jesteśmy już przy tekstach encyklopedycznych, to warto wspomnieć, że niedawno jedna z autorek *Idei...* – przywoływana wyżej Obolevitch – opracowała hasło *Стенун Федор Августович* dla innego kompendium²⁵.

Jeżeli chodzi o polskie przekłady prac rosyjskich neokantystów, to w porównaniu z ilością opublikowanych tłumaczeń innych kierunków w obrębie filozofii rosyjskiej, sytuacja nie przedstawia się najlepiej. Polski czytelnik może w ojczystym języku zapoznać się z zaledwie kilkoma przekładami opracowań tematyki rosyjskiego neokantyzmu. Takimi pracami są: artykuł Sergiusza Niżnikowa²⁶, podejmujący bardzo ciekawy problem wiary w ujęciu Wwiedzienskiego, artykuł Vadima Mirosznychenki zatytułowany *Na drodze do Bogoludzkiego uzasadnienia kultury: S.L. Frank a neokantyzm*²⁷, tekst Natalii Daniłkiny pod tytułem *Filozofia i metafizyka w rozumieniu Sergiusza Hessena*²⁸. Ostatnia wymieniona praca weszła w skład monografii zbiorowej, której współredaktorką jest Barbara Czardybon.

W publikacji, wydanej jako zeszyt specjalny „Estetyki i Krytyki”, obok znawców filozofii niemieckiej swoje badania prezentują znawcy myśli rosyjskiej. Teksty tych ostatnich poświęcone są próbie odpowiedzi na pytanie o charakter interpretacji filozofii Kanta przez filozofów rosyjskich, w tym zaś o rozpoznanie przez nich „właściwego” miejsca Kantowskiej refleksji ontologicznej czy metafizycznej.

Blok tekstów podejmujących zagadnienia związane z miejscem kantyzmu i neokantyzmu w filozofii rosyjskiej otwiera panoramiczny esej Sławomira Mazurka pod tytułem *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny wobec filozofii Kanta*²⁹.

---

²⁵ Оболевич (2015a).

²⁶ Niżnikow (2004).

²⁷ Mirosznychenko (2011). Mirosznychenko nie jest Rosjaninem, lecz Ukraińcem. Na prawach dygresji warto dodać, że owocem współpracy Barbary Czardybon z młodym badaczem z Charkowa jest publikacja rosyjskiego przekładu tekstu odczytu zaprezentowanego przez Franka na II Polskim Zjeździe Filozoficznym w Warszawie w 1927 roku: Франк (2013). Zob. też Чардыбон, Миропниченко (2013). Charakter uczestnictwa rosyjskich myślicieli we wspomnianym kongresie zainteresował również Teresę Obolevitch, która w 2014 roku podczas Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Polska – Rosja w sferze kultury i religii” w Krakowie przedstawiła odczyt zatytułowany *Участие русских философов во Втором польском философском конгрессе (1927)*, opublikowany rok później w czasopiśmie „Философский журнал” [Оболевич (2015b)].

²⁸ Daniłkina (2012).

²⁹ Mazurek (2012).

Sygnalizowane w tym tekście „związki” najwybitniejszego przedstawiciela rosyjskiego egzystencjalizmu, Mikołaja Bierdiajewa, z filozofią zachodnioeuropejską bierze następnie na warsztat Jan Krasicki. W pracy *Mikołaj Bierdiajew a neokantyzm*³⁰ badacz rozpatruje Bierdiajewowskie zarzuty podniesione wobec koncepcji neokantystów, a mianowicie zarzut „meonizmu”, deprecjacji sapiencjalnego ideału filozofii oraz deantropologizacji filozofii. W tym miejscu warto odnotować, że związki Bierdiajewa z filozofią Kantowską i neokantowską były opisywane przez Krasickiego również w innych jego publikacjach³¹; temat ten wcześniej interesował też badacza współczesnej filozofii niemieckiej Marka Szulakiewicza³² oraz filologa Grzegorza Przebindę³³.

Współredaktorka tomu *Postneokantyzm – ontologizm* – na przykładzie teorii Wwiedińskiego oraz koncepcji Sezemana – prezentuje *Rosyjski wariant neokantyzmu i postneokantyzmu*³⁴. Czardybon dowodzi, że zwrot od stanowiska neokantowskiego w kierunku ontologizmu nie należał do rzadkości wśród XX-wiecznych Rosjan. Teza ta znajduje rozbudowaną egzemplifikację w artykule Teresy Obolevitch, według której

[...] rosyjski filozof [Frank – B. C.] zbliża się w kierunku »nowych«, czyli krytycznych ontologii, polegających na próbie stworzenia wspólnej ontologii bytu i poznania, a więc gnoseologicznego i logicznego uwarunkowania ontologii rozumianej jako teoria bytu immanentnego świadomości³⁵.

Pierwotnie zaprezentowane w Krakowie badania Obolevitch niedługo potem w nieco innej odsłonie zostały przedstawione podczas Międzynarodowego Rosyjsko-Niemieckiego Seminarium pod tytułem „Siemion Ludwigołowicz Frank: niemiecki kontekst filozofii rosyjskiej”, którego organizatorem był Uniwersytet w Sankt-Petersburgu. Tekst odczytu *От неокантианства к онтологизму* ukazał się rok później w czasopiśmie rosyjskim³⁶.

Kolejne teksty zawarte w książce *Postneokantyzm – ontologizm* poświęcone są poglądom innych rosyjskich myślicieli, których koncepcje w większym bądź mniejszym stopniu nawiązywały do stanowiska neokantowskiego (na przykład

---

³⁰ Krasicki (2012d).

³¹ Krasicki (2012b), zob. też (2012a, 2012c).

³² Szulakiewicz (2002, 2003).

³³ Przebinda (1998) [reprint: Przebinda (2003)].

³⁴ Czardybon (2012c).

³⁵ Obolevitch (2012c).

³⁶ Оболевич (2014).

Fiodor Stiepun³⁷ i Borys Wyszesaławcew³⁸). Wydanie rzeczonyj książki zasługuje na uwagę dlatego, że zrodziło się ono z „transgranicznego spotkania” dwóch środowisk, to jest – co już było powiedziane – kręgu badaczy skupionych na pracach nad historią współczesnej filozofii niemieckiej oraz znawców myśli rosyjskiej³⁹. W tym sensie można mówić o zapoczątkowanym otwarciu się polskiego środowiska naukowego na współwystępowanie krytycznego namysłu nad – mówiąc ogólnie – filozofią niemiecką i rosyjską. Z tej perspektywy na uwagę zasługuje tekst pod tytułem *Kilka uwag o „Logosie”, czyli filozofia kultury jako filozofia pierwsza*⁴⁰, którego autorem jest Dariusz Bęben, badacz ruchu fenomenologicznego z Katowic.

Można powiedzieć, że w Polsce o wiele lepiej znane są postaci i idee neokantystów związanych z Moskwą niż z Petersburgiem. Dotychczas na ogół poglądy Hessena i Stiepuna były przedstawiane jednak z perspektywy innej niż filozoficzna, a jeśli nawet pojawiały się w nich takie akcenty, to bezpośrednio nie odnosiły się one do problematyki neokantowskiej. Dla przykładu: twórczość najlepiej znanego na polskim gruncie rosyjskiego neokantysty, to jest Hessena, była najczęściej analizowana pod kątem jego pedagogicznych zainteresowań. Wśród tak zorientowanych prac mamy książki Andrzeja Pluty⁴¹, Sławomira Sztobryna⁴² oraz Andrei Folkierskiej⁴³; mamy ponadto dwie monografie zbiorowe: redaktorką pierwszej jest Halina Rotkiewicz⁴⁴, a druga została zredagowana przez Magdalenę Błędowską oraz Alinę Wróbel i wydana jako pierwszy tom serii „Sylwetki Łódzkich Pedagogów”⁴⁵.

Począwszy od końca lat 30. XX wieku aż do dziś koncepcja Hessena chętnie opisywana jest w artykułach drukowanych w różnych czasopismach o profilu socjologicznym lub oświatowym („Przegląd Socjologiczny”, „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Edukacja i Dialog”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Edukacja Dorosłych”, „Ruch Pedagogiczny”, „Forum Oświatowe”, „Biuletyn Historii Wy-

---

³⁷ Ziomek (2012); Bohun (2012). W innym kontekście do uwag Stiepuna nawiązuje Bohun (2014): 55–58.

³⁸ Augustyn (2012).

³⁹ Zob. Czardybon (2012a).

⁴⁰ Bęben (2012).

⁴¹ Pluta (1992).

⁴² Sztobryn (1994).

⁴³ Folkierska (2005).

⁴⁴ Rotkiewicz (1997). Z naszej perspektywy zwłaszcza jeden tekst z tej pracy zasługuje na uwagę: Sztobryn, Sztobryn (1997).

⁴⁵ Błędowska, Wróbel (2013).

chowania”, „Psychologia Wychowawcza” i inne) oraz pracach zbiorowych, które również nie odnoszą się do wątków neokantowskich. *Appendix* dotyczący Hessena wzbogacił książkę Lecha Witkowskiego o Bogdanie Suchodolskim⁴⁶. Krzysztof K. Przybycień jest autorem podobnego w swym wydźwięku artykułu w czasopiśmie „Українська полоністика”⁴⁷. Hessenowską koncepcją wartości interesował się Jerzy Kojkoł. Na Słowacji ukazała się jego analiza porównawcza poglądów Hessena, Bogdana R. Nawroczyńskiego i Henryka Elzenberga⁴⁸. W anglojęzycznym periodyku swoje uwagi odnośnie do rosyjskiego myśliciela opublikowali Ryszard Kucha i Mariola Świdarska⁴⁹. Nie są to jedyne artykuły polskich badaczy poświęcone Hessenowi a wydane poza granicami ich ojczyzny. Innym – jeszcze ważniejszym z naszej perspektywy – jest artykuł Marka Styczyńskiego, który był dwukrotnie drukowany w polskich wydawnictwach⁵⁰. Tekst Styczyńskiego dedykowany jest bodaj najwybitniejszemu polskiemu uczniowi Rosjanina, Andrzejowi Walickiemu. Tutaj już wprost podjęta zostaje neokantowska orientacja Hessena.

Jak wiadomo, Sergiusz Hessen na stałe osiedlił się w Polsce we wrześniu 1936 roku. Opanowanie języka polskiego zajęło mu stosunkowo niewiele czasu. Nad przebiegiem jego studiów polonistycznych czuwała Maria Niemyska, z którą zawarł później drugi w swoim życiu związek małżeński. To ona początkowo dokonywała niezbędnych stylistycznych poprawek wykładów i artykułów myśliciela⁵¹. Fragment polskiego etapu w życiu rosyjskiego filozofa i pedagoga został omówiony przez Barbarę Czardybon w zbiorowej pracy wydanej w Izraelu⁵².

W 1994 roku znane czasopismo „Вопросы философии” opublikowało autobiografię Hessena⁵³, dla której podstawę stanowił przekazany przez Walickiego jej polskojęzyczny maszynopis. Ponieważ rosyjski wariant oryginału Hessenowskich wspomnień nie był wersją kompletną, konieczne okazało się uzupełnienie go właściwymi fragmentami z maszynopisu polskiego wariantu, przechowywanego w Bibliotece Wydziału Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. W powstaniu pracy przełożonej przez Natalię Czystakową udział miał również Andrzej Rogaczewski, który uzupełnił inne brakujące passusy, wzorując się na

---

⁴⁶ Witkowski (2001).

⁴⁷ Przybycień (2007).

⁴⁸ Kojkoł (2009). Oddzielnie koncepcję Hessena omawia Kojkoł (2001b).

⁴⁹ Kucha, Świdarska (2013).

⁵⁰ Styczyński (2004b), por. (2004a) [reprint: Styczyński (2012)].

⁵¹ Hessen (1997e): 45–47/Гессен (1998): 757–759.

⁵² Чардыбон (2014).

⁵³ Гессен (1994) [reprint: Гессен (1995)]. Walicki dość często przywołuje postać Hessena i odwołuje się do jego idei, zob. np. Walicki (1995, 2007).

dostępnym mu (niepełnym) tekście rosyjskiego maszynopisu Hessena, przechowywanym w bibliotece School of Slavonic and East European Studies⁵⁴. Przygotowując publikację, dopełnioną wspomnieniami Walickiego⁵⁵, odniesiono się ponadto do włoskiego przekładu. To ostatnie dzieło zostało napisane przez rosyjskiego erudyty na zamówienie wydawnictwa „Avio” i opublikowane w 1956 roku w Rzymie wraz z jego książką *Rosyjska pedagogika XX w.*⁵⁶ W 1997 roku do pełnej wersji zapisków autobiograficznych Hessena mógł sięgnąć polski czytelnik⁵⁷. Translacja Aleksandra Kamińskiego została przejrzana i uzupełniona przypisami przez Wincentego Okonia, zmarłego w 2011 roku polskiego pedagoga – specjalistę w zakresie dydaktyki i pedeutologii, autora rozprawy doktorskiej recenzowanej przez Hessena. Niestety przekład ten nie jest najlepszej jakości, a i przypisy są dużo bardziej oszczędne niż opracowane przez Rogaczewskiego. Problemem dla polskiego tłumacza okazała się fachowa terminologia filozoficzna, nierzadko nazwiska wymieniane przez rosyjskiego autora zawierają błędy. Rok później w Moskwie wydano kolejną pełną (identyczną co do treści ze wspomnianym polskim przekładem) wersję wspomnień Hessena – tym razem w języku rosyjskim i nienagannie zredagowaną. Dzieło zostało zamieszczone jako dodatek do *Dzieł wybranych* Rosjanina pod redakcją Walickiego i Czyszakowej⁵⁸. Czyszakowa opatrzyła pracę przypisami, a Walicki napisał do pracy tej przedmowę pod tytułem *Сергей Гессен: философ в изгнании*⁵⁹, która pozwala spojrzeć na Hessena nie tylko jako na teoretyka pedagogiki, którego naukowy autorytet w polskim środowisku nigdy nie budził wątpliwości, ale też na filozofa mającego coś bardzo ważnego do przekazania.

Polski czytelnik ma dostęp do wielu spolszczonych tekstów Hessena. Są to przede wszystkim prace zebrane w pięciu tomach *Dzieł wybranych*⁶⁰. Poza serią ukazały się: *Studia z filozofii kultury*⁶¹; *Filozofia, kultura, wychowanie*⁶²; *Państwo prawa*

⁵⁴ Na prawach dygresji dodajmy, że w 1994 roku w Izraelu wyszedł drukiem pierwszy rosyjskojęzyczny fragment Hessenowskiej autobiografii, obejmujący lata II wojny światowej. Autorem ustępu, zamieszczonego w trzecim tomie zredagowanej przez Michaiła Parchomowskiego pracy zbiorowej *Евреи в культуре Русского Зарубежья* był Rogaczewski (s. 282–294).

⁵⁵ Валицкий (1994).

⁵⁶ Hessen (1956). To właśnie we Włoszech za życia Rosjanina ukazało się najwięcej jego prac. Co więcej, jego filozofia pedagogiki wywarła realny wpływ na rozwój reform w szkolnictwie włoskim.

⁵⁷ Hessen (1997e).

⁵⁸ Гессен (1998).

⁵⁹ Валицкий (1998).

⁶⁰ Hessen (1997a, 1997b, 1997c, 1997d, 1997f).

⁶¹ Hessen (1968). Warto dodać, że recenzję tej pracy napisał znany polski filozof Zbigniew Kuderowicz, zob. Kuderowicz (1969).

i socjalizm⁶³. Rozwijana przez Hessena filozofia kultury doczekała się licznych opracowań, których autorami są eksperci w różnych dziedzinach⁶⁴.

Jeśli chodzi o Fiodora Stiepunę, to zainteresował on Wasilija Szczukina. Filolog, znany przede wszystkim za sprawą swych licznych i wartościowych prac poświęconych okcydentalizmowi rosyjskiemu lat 40. XIX wieku, opublikował artykuły: *Метафизика ландшафта и цивилизация равнины (Федор Степун)*⁶⁵, *От метафизики ландшафта к феноменологии нации. Ф. А. Степун об особенностях русской культуры*⁶⁶. Stiepunem zajmował się również inny filolog, Marcin Ziomek. Zanim opublikował wyżej odnotowany tekst w zeszycie specjalnym „Estetyki i Krytyki”, wyszły drukiem inne jego rozważania odnośnie do aktywności „rosyjskiego Europejczyka”⁶⁷. Stiepunowskie ujęcie kultury wyłożył także uczestnikom jednego ze spotkań z cyklu krakowskich konferencji poświęconych filozofii rosyjskiej o – co ważne – międzynarodowym zasięgu. Podczas konferencji „Religia a kultura w myśli rosyjskiej” (2014), której spiritus movens była Teresa Obolevitch, uczestnicy mogli usłyszeć wystąpienie Ziomeka zatytułowane *Fiodor Stiepun i Giorgij Fiedotow. Chrześcijańska wizja kultury*. W tym samym roku na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego uczeń Jerzego Kapuścika obronił rozprawę doktorską *W poszukiwaniu kulturowej tożsamości. Emigracyjna publicystyka Fiodora Stiepunę i Giorgija Fiedotowa*, uzyskując stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa. Polski czytelnik może przeczytać ponadto artykuł Ryszarda Paradowskiego pod tytułem *Mikołaj Bierdiajew i Fiodor Stiepun o wolności. Wolność jako wierność*⁶⁸.

Dodajmy, że zainteresowany ideami Stiepunę Czytelnik może sięgnąć do przejrzanego i poprawionego przez Sławomira Mazurka polskiego tłumaczenia książki pod tytułem *Życie a twórczość*⁶⁹, a także pracy „*Biesy*” a rewolucja bolszewicka⁷⁰.

---

⁶² Hessen (1973).

⁶³ Hessen (2003).

⁶⁴ Np. Bober (1990); Diec (1998); Kojkoł (2001a).

⁶⁵ Szczukin (2008); poszerzony wariant tego tekstu: Щукін (2009). Dokładnie taki sam tytuł miało wystąpienie Szczukina zaprezentowane w Instytucie Dziedzictwa Naturalnego i Kulturowego Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie w 2008 roku.

⁶⁶ Щукін (2012).

⁶⁷ Ziomek (2008).

⁶⁸ Paradowski (2011).

⁶⁹ Stiepun (1999).

⁷⁰ Stiepun (2007).

Również postać Jerzego Czełpanowa jest w pewnym stopniu znana polskiemu czytelnikowi. Bodaj pierwsza napisana w języku polskim wzmianka o nim i jego poglądach – jednostronicowa recenzja pracy *O rozumie zwierząt*⁷¹ – ukazała się w 1910 roku na łamach „Przeglądu Filozoficznego”⁷². W anonimowo i wyjątkowo kiepsko zredagowanej księdze abstraktów konferencyjnych zamieszczono napisany łamaną polszczyzną artykuł Ołeny Popowycz pod tytułem *Ukraiński model kreatywności od Hryhoria Skoworody do Nazıla Chamitowa...*⁷³, w którym autorka odnosi się między innymi do myśli Czełpanowa.

W 2014 roku na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie Barbara Czardybon obroniła rozprawę doktorską pod tytułem *Problem wiedzy w rosyjskim projekcie neokantowskim*. We „Wstępie” przyznaje ona rację Władimirowi Biełowowi, według którego neokantyzm rosyjski w całości pozostał w przygotowawczych projektach, programowych zapowiedziach, wstępnych szkicach. Stąd też trud badacza neokantyzmu rosyjskiego jest nie tyle pracą „restauratora” czy nawet rekonstruktora, ile raczej „budowniczego” rodzimej tradycji filozoficznej, której konstrukcja była głównym zadaniem neokantyzmu rosyjskiego⁷⁴.

Mówi więc ona o rosyjskim „projekcie neokantowskim”, rozumiejąc pod tym pojęciem kilka mniej lub bardziej do siebie podobnych propozycji odczytania dzieła Kanta i prób podążania wytyczoną przez lekturę tę ścieżką, powstałych przede wszystkim w petersburskim i moskiewskim środowisku naukowym przełomu XIX i XX stulecia.

Autorka dysertacji podejmuje aktualne zagadnienie filozofii współczesnej. Skupiając uwagę na projekcie rosyjskim, sygnalizuje – co ważne – jego podobieństwa, tudzież odmienności w stosunku do koncepcji neokantystów niemieckich. W pierwszym rozdziale pracy (*Recepcja filozofii Kanta w Rosji. Narodziny rosyjskiego neokantyzmu*) rekonstruuje proces rosyjskiej recepcji kantyzmu, rysując tym samym „tło” pod ukazanie warunków, przy których doszło do narodzin filozofii neokantowskiej w Rosji. W rozdziale *Rosyjski neokantyzm akademicki* prezentuje fundamentalne idee projektu filozoficznego Aleksandra Wwiedińskiego, zwanego logizmem. Poglądy tego myśliciela polska badaczka uznaje za reprezentatywne dla rosyjskiej wersji neokantyzmu. Ważny punkt jej rozważań stanowi status logi-

---

⁷¹ Челпанов (1907).

⁷² Świącicki (1910).

⁷³ Popowycz (2013).

⁷⁴ Белов (2012): 38.

ki w strukturze wiedzy; Czardybon przygląda się przy okazji „utajonemu psychologizmowi”⁷⁵ koncepcji petersburskiego profesora. Wykorzystując konkluzje z wcześniejszych swych studiów nad myślą Wwiedińskiego⁷⁶, dalej podejmuje ważny dla neokantysty problem relacji „wiara – wiedza”. Rozdział trzeci omawianej dysertacji nosi tytuł *Rosyjski neokantyzm nieakademicki: projekt pluralizmu transcendentnego Borysa W. Jakowienki*. Rozdział ten jest próbą zwięzłej prezentacji teorii, nad którą pracował jeden z ważniejszych rosyjskich neokantystów z kręgu „Logosu”. W „systemie” Jakowienki dochodzi do syntezy określonych motywów neokantyzmu szczególnie cenionego przez Hermanna Cohena oraz fenomenologii Edmunda Husserla. Istotne znaczenie przywiązuje Jakowienko do dwóch aspektów refleksji filozoficznej, to znaczy naukowości oraz bezpośredniości kontemplacji Bytu (*Бытие*). Mimo że wprost nie pisze o wiedzy, to spora część jego wypowiedzi dotyczy problemu nauki oraz poznania filozoficznego – rozwinięcia poznania naukowego. Związek nauki z wiedzą na gruncie neokantyzmu jest zaś – o czym autorka rozprawy, odnosząc się do artykułu Tomasza Kubalicy *Wiedza w neokantyzmie*⁷⁷, pisze w słowie wstępnym – nierozzerwalny; sam neokantysta wyraźnie opowiada się za filozofią niemiecką i podkreśla konieczność zwrotu w jej kierunku. Kolejny rozdział rozprawy zatytułowany jest *Rosyjski projekt postneokantowski*. Myślicielem, którego postulat „nowej ontologii” zostaje tutaj szerzej omówiony, jest Nicolai Hartmann. Do jego poglądów Czardybon nawiązuje w dalszej części pracy: zaliczając do grona rosyjskich postneokantystów Wasyla Sezemana i Siemiona Franka, którzy podobnie jak wielu innych rosyjskich adeptów filozofii część swego wykształcenia odebrali na Uniwersytecie Marburskim, zestawia ich poglądy właśnie z filozofią Hartmanna. Pokreślone zostaje, że myśliciele ci uznają prymat bytu nad poznaniem/wiedzą. Zakończenie pierwszej polskiej rozprawy poświęconej problematyce rosyjskiego neokantyzmu ma charakter syntetycznej rekapitulacji przeprowadzonych na jej kartach rozważań. Choć Czardybon przyznaje rację Sławomirowi Mazurkowi, twierdzącemu, że wpływ idei myślicieli rosyjskich na rozwój filozofii zachodnioeuropejskiej nie był spektakularny⁷⁸, to lek-

---

⁷⁵ Лосский (1912): 16.

⁷⁶ Prowadzone przez Czardybon badania obejmowały właściwie każdy aspekt filozoficzno-logicznej myśli Wwiedińskiego. W latach 2010–2012 wygłosiła ona następujące odczyty: *(Neo)kantyzm w Rosji. Przykład Aleksandra I. Wwiedińskiego*, *Logizm Aleksandra I. Wwiedińskiego*, *Aleksandra I. Wwiedińskiego zmagania z psychologizmem*. Wykłady Czardybon można było usłyszeć w Warszawie i Krakowie. Podczas jednego z nich Kazimierz Czarnota podarował jej drugie wydanie słynnej *Logiki* (1912) Wwiedińskiego, należące niegdyś do Stanisława Leśniewskiego. Egzemplarz ten zawiera notatki przedstawiciela szkoły lwowsko-warszawskiej.

⁷⁷ Kubalica (2013b).

⁷⁸ Zob. Mazurek (2008): 226.

tura jej dysertacji niezbitcie dowodzi, że rozstrzygnięcia rosyjskich neokantystów istotnie wzbogacają dziedzictwo zachodniej filozofii teoretycznej.

Obrona wspomnianej rozprawy zbiegła się z realizacją przez młodą badaczkę grantu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. W ramach projektu *Ontologizm rosyjskich transcendentalistów z kręgu „Logosu”* (Borys W. Jakowienko, Wasyl E. Sezeman) odbyła pod kierunkiem profesora Biełowa staż na Wydziale Filozoficznym Saratowskiego Państwowego Uniwersytetu im. N.G. Czernyszewskiego w Saratowie (przełom maja i czerwca 2015), z którym niegdyś związany był drugi z wyróżnionych neokantystów – Sezeman. Podczas swego pobytu w Rosji w ramach obrad Międzynarodowej Konferencji Naukowej „И. КАНТ И НЕОКАНТИАНСТВО: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ” wygłosiła referat pod tytułem *В. Э. Сеземан и Марбургская школа неокантианства*, którego rozszerzona wersja ukazała się na łamach wydawanego w Kaliningradzie czasopisma „КАНТОВСКИЙ СБОРНИК”⁷⁹. Z kolei podczas X Polskiego Zjazdu Filozoficznego w Poznaniu zaprezentowała wystąpienia: *Wiedza czysta według Wasyla Sezemana* oraz *Realizm krytyczny Nicolaia Hartmanna i Wasyla Sezemana*.

Ogólnie rzecz biorąc, Barbara Czardybon obstaje przy wyrażonej przez Andrzeja J. Norasa idei ewolucji neokantyzmu w postneokantyzm. Za jedną z głównych cech tego rozwoju uważa ontologizację procesu poznania, uznanie pierwotności bytowych charakterystyk podmiotu poznającego oraz ich istotnego wpływu na struktury poznawcze. Taki właściwy neokantyzmowi rosyjskiemu, w szczególności filozofii Sergiusza Hessena, Borysa Jakowienki i Wasyla Sezemana, „zwrot ontologiczny”, z jednej strony stanowi cechę charakterystyczną filozofii rosyjskiej jako takiej, w tym jej najbardziej reprezentatywnej części, a mianowicie rosyjskiej filozofii religijnej (ontologizm), z drugiej – znów zbliża filozoficzne próby rosyjskich neokantystów do koncepcji twórcy „nowej ontologii” Nicolaia Hartmanna. Stąd też własnym oryginalnym zadaniem badawczym staje się dla Czardybon ukazanie punktów stycznych i wzajemnych wpływów teorii rosyjskich neokantystów nie tylko z ich niemieckimi nauczycielami i kolegami z Marburga, Fryburga i Heidelbergu, ale też z (wcześniej przez nią badaną) rosyjską filozofią religijną oraz filozoficznymi dociekaniem Nicolaia Hartmanna.

***

Jak widać, rosyjski neokantyzm nie stanowi dla polskich badaczy takiej terra incognita, jaką był jeszcze przed kilkoma czy kilkunastu latami. Na koniec warto podkreślić, że polskie studia nad tym szczególnym fenomenem w dziejach

---

⁷⁹ Чардыбон (2015).

ogólnoświatowej myśli filozoficznej są już dość dobrze znane poza granicami Polski, co pozwala mówić o stopniowym zbliżaniu się grupy polskich badaczy do tego stopnia znajomości i popularyzacji neokantyzmu, który wcześniej zaznaczył się jeśli idzie o niemiecki wariant neokantyzmu.

Mamy nadzieję, że dyskusje nad rosyjskim wariantem neokantyzmu będą w Polsce dalej rozwijane, że poznawcza ciekawość w tej materii będzie towarzyszyła kolejnym pokoleniom. Jednocześnie ufamy, że niniejszy tekst stanie się dla nich czymś w rodzaju drogowskazu dla ich własnych badań

Bibliografia

- Augustyn L. (2012), *Wartość bytu. Ontologizm etyczny w filozofii rosyjskiej (Rozważania wokół filozofii Borysa Wyszesławcewa)*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 309–324.
- Bęben D. (2012), *Kilka uwag o „Logosie”, czyli filozofia kultury jako filozofia pierwsza*, „Folia Philosophica” 30: 285–302.
- Błądowska M., Wróbel A. (red.) (2013), *Wokół idei pedagogicznych Sergiusza Hessena*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Bober I. (1990), *Sergiusza Hessena próba przezwyciężenia relatywizmu w naukach o kulturze* [w:] *Z problematyki filozoficznej i ekonomicznej współczesności*, C. Szczepańczyk (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego, Kielce: 7–33.
- Bohun M. (2012), *Nowa ontologia czy „prywatna metafizyka”? Kilka uwag na marginesie „syn-tezy krytycznej” Fiodora Stiepuna*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 295–307.
- Bohun M. (2014), *Śmiertelna cywilizacja. Katastroficzny antyokcydentalizm rosyjski i europejskie paradoksy*, „Kultura i Wartości” 2 (10): 45–62.
- Borowicz-Sierocka B., Karkowski C. (1984), *Neokantyzm*, wyb. i tłum. B. Borowicz-Sierocka, C. Karkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta, Wrocław.
- Cohen H. (2012), *Kantowska teoria doświadczenia*, tłum. A.J. Noras, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty.
- Czardybon B. (2009), *Wiara w ujęciu Aleksandra I. Wwiedzińskiego*, „Logos i Ethos” 2 (27): 235–253.
- Czardybon B. (2010a), *Andrieja Biełego teoria symbolizmu jako światopoglądu*, [w:] *Symbol w paradygmatach kultury europejskiej. Od czasów antycznych do współczesności*, A. Borowski, J. Urban (red.), „Colloquia Litteraria Sedlcensia. Studia Minora II”, Siedlce: 37–40.
- Czardybon B. (2010b), *Motywy neokantowskie w rosyjskim symbolizmie*, [w:] *Symbol w kulturze rosyjskiej*, K. Duda, T. Obolovitch (red.), Wydawnictwo WAM, Kraków: 473–491.
- Czardybon B. (2011a), *Doświadczenia marburskie Władysława Tatarkiewicza i Borysa L. Pasternaka*, „Filo-Sofija” 13–14 (2–3): 505–520.

- Czardybon B. (2011b), *Symbolizm jako modus cogitandi i modus vivendi. Pojęcie symbolu w myśli Andrzeja Biełego*, „Przegląd Rusycystyczny” 135 (3): 47–61.
- Czardybon B. (2012a), „Nowe ontologie”. *Tradycja postneokantyzmu w Niemczech i Rosji (10–11 stycznia 2012, Kraków, Uniwersytet Jagielloński). Sprawozdanie z konferencji, „Kultura i Wartości”* (1): 129–137.
- Czardybon B. (2012b), *Primum esse, deinde cognoscere. Metafizyka poznania Nicolaia Hartmanna a ontologizm Siemiona L. Franka*, „Ruch Filozoficzny” (3–4): 499–516.
- Czardybon B. (2012c), *Rosyjski wariant neokantyzmu i postneokantyzmu*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 237–257.
- Czardybon B. (2013), *Filozofia Nicolaia Hartmanna a filozofia rosyjska – wybrane analogie*, [w:] *Studia nad filozofią Nicolaia Hartmanna (z bibliografią polskich przekładów i opracowań po roku 1945)*, L. Kopciuch (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin: 235–252.
- Czardybon B. (2014), *Sezeman Wasyl*, [w:] *Ideu β Pocuu – Idee w Rosji – Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 8, J. Dobieszewski (red.), Ibidem, Łódź: 380–385.
- Czardybon B. (2015a), *Hartmann Mikołaj*, [w:] *Ideu β Pocuu – Idee w Rosji – Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 9, J. Dobieszewski (red.), Ibidem, Łódź: 64–73.
- Czardybon B. (2015b), *Logizm (Logicyzm)*, [w:] *Ideu β Pocuu – Idee w Rosji – Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 9, J. Dobieszewski (red.), Ibidem, Łódź: 166–171.
- Daniłkina N. (2012), *Filozofia i metafizyka w rozumieniu Sergiusza Hessena*, tłum. D. Wańczyk, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 275–285.
- Diec J. (1998), *Koncepcja kultury Sergiusza Hessena*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” (43): 195–202.
- Folkierska A. (2005), *Sergiusz Hessen: pedagog odpowiedzialny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Hartmann N. (2007), *Zarys metafizyki poznania*, tłum. E. Drzazgowska, P. Piszczatowski, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Hessen S. (1956), *Autobiografia. La pedagogia russa del XX secolo*, [w:] *I Problemi della Pedagogia*, t. 17, L. Volpicelli (red.), Avio, Roma: 9–62.
- Hessen S. (1968), *Studia z filozofii kultury*, wyb. A. Walicki, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Hessen S. (1973), *Filozofia, kultura, wychowanie*, wyb. i oprac. M. Hessenowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa.
- Hessen S. (1997a), *Podstawy pedagogiki*, [w:] S. Hessen, *Dzieła wybrane*, t. 1, wyb. i oprac. W. Okoń, tłum. A. Zieleńczyk, Żak, Warszawa.
- Hessen S. (1997b), *Szkoła i demokracja na przelomie*, [w:] S. Hessen, *Dzieła wybrane*, t. 2, wyb. i oprac. W. Okoń, tłum. A. Zieleńczyk, Żak, Warszawa.
- Hessen S. (1997c), *O sprzecznościach i jedności wychowania. Zagadnienia pedagogiki personalistycznej*, [w:] S. Hessen, *Dzieła wybrane*, t. 3, wyb. i oprac. W. Okoń, Żak, Warszawa.

- Hessen S. (1997d), *Struktura i treść szkoły współczesnej. Zarys dydaktyki ogólnej*, [w:] S. Hessen, *Dzieła wybrane*, t. 4, wyb. i oprac. W. Okoń, Żak, Warszawa.
- Hessen S. (1997e), *Moje życie*, tłum. A. Kamiński, [w:] S. Hessen, *Dzieła wybrane*, t. 5, wyb. i oprac. W. Okoń, Żak, Warszawa: 45–47.
- Hessen S. (1997f), *Pisma pomniejsze*, [w:] S. Hessen, *Dzieła wybrane*, t. 5, wyb. i oprac. W. Okoń, Żak, Warszawa.
- Hessen S. (2003), *Państwo prawa i socjalizm*, tłum. S. Mazurek, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Kiejzik L., Uglik J. (red.) (2009), *Polskie badania filozofii rosyjskiej. Przewodnik po literaturze*, t. 1, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Kiejzik L., Uglik J. (red.) (2012), *Polskie badania filozofii rosyjskiej. Przewodnik po literaturze*, t. 2, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2012.
- Kojkoł J. (2001a), *Kultura i wychowanie w filozoficznej wizji edukacji Sergiusza Hessena*, [w:] *Człowiek i kultury. Liber amicorum. Studia poświęcone profesorowi Mirosławowi Nowaczykowi*, Z. Stachowski (red.), Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Religioznawczego i Wyższej Szkoły Społeczno-Gospodarczej, Warszawa – Tyczyn: 85–98.
- Kojkoł J. (2001b), *Wartości a wychowanie w personalistycznej wizji edukacji Sergiusza Hessena*, [w:] *Elitaryzm. Mistrz w edukacji*, M. Szczepańska (red.), Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej, Słupsk: 19–29.
- Kojkoł J. (2009), *Posthistoryczne traktowanie wartości: B. Nawroczyński – S. Hessen – H. Elzenberg*, „Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Studia Aesthetica” 11: 124–142.
- Krasicki J. (2012a), *Bierdiajew i Kant*, [w:] J. Krasicki, *Bierdiajew i inni. W kręgu myśli rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa: 105–132.
- Krasicki J. (2012b), *Bierdiajew i neokantyzm*, [w:] J. Krasicki, *Bierdiajew i inni. W kręgu myśli rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa: 133–147.
- Krasicki J. (2012c), „Filozoficzna donkichoteria”? Mikołaj Bierdiajew w poszukiwaniu ideału filozofii, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 37 (2): 39–57.
- Krasicki J. (2012d), *Mikołaj Bierdiajew a neokantyzm*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 223–236.
- Krijnen Ch., Noras A.J. (red.) (2012), *Marburg versus Südwestdeutschland. Philosophische Differenzen zwischen den beiden Hauptschulen des Neukantianismus*, Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Kubalica T. (2009), *Prymat rozumu praktycznego w logice. Teoria prawdy neokantowskiej szkoły badeńskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kubalica T. (2011), *Wahrheit, Geltung und Wert. Die Wahrheitstheorie der Badischen Schule des Neukantianismus*, Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Kubalica T. (red.) (2013a), *Bild, Abbild und Wahrheit. Von der Gegenwart des Neukantianismus*, Königshausen & Neumann, Würzburg.

- Kubalica T. (2013b), *Wiedza w neokantyzmie*, [w:] Wiedza, D. Leszczyński (red.), „Studia Systematica” 3: 89–107.
- Kubalica T. (2014a), *Johannes Volkelt und das Problem der Metaphysik*, Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Kubalica T. (2014b), *Władysław Tatarkiewicz und der Marburger Neukantianismus*, [w:] *Neukantianismus in Polen*, T. Kubalica, S. Nachtsheim (red.), Königshausen & Neumann, Würzburg: 115–124.
- Kubalica T., Nachtsheim S. (red.) (2015), *Neukantianismus in Polen*, Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Kucha R., Świdarska M. (2013), *Sergiusz Hessen (1887–1950) – as creative European educationalist with no homeland*, „Journal of Intercultural Management” 4 (5): 81–92.
- Kuderowicz Z. (1969), *Sergiusz Hessen a przelom antypozytywistyczny*, „Studia Filozoficzne” 4: 161–164.
- Łoski M. (2000), *Idealizm transcendentualno-logiczny w Rosji i jego krytyka. Włodzimierz Ern (1. Przedstawiciele idealizmu transcendentualno-logicznego)*, [w:] M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, tłum. H. Paprocki, Antyk, Kęty: 357–365.
- Mazurek S. (2008), *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny. Próba syntezy*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Mazurek S. (2012), *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny wobec filozofii Kanta*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 215–221.
- Miroshnychenko V. (2011), *Na drodze do Bogoludzkiego uzasadnienia kultury: S.L. Frank a neokantyzm*, tłum. B. Czardybon, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 77 (1): 63–80.
- Niznikow S.A. (2004), *O specyfice rosyjskiego neokantyzmu (uwagi o filozofii wiary A. I. Wwiedzińskiego)*, tłum. H. Rarot, [w:] *Rosja – Wielki Nieznajomy. Wybór tekstów ze współczesnej filozofii i socjologii rosyjskiej*, H. Rarot, J. Mizińska (red.), „Colloquia Communia” 2 (77): 29–39.
- Noras A.J. (2011), *Kant a novokantostvo – bádenská a marburská škola*, tłum. E. Andreanský, V. Leško, P. Tholt, Filozofická fakulta Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice.
- Noras A.J. (2012), *Historia neokantyzmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Noras A.J., Kubalica T. (red.) (2011), *Neokantyzm badeński i marburski. Antologia tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Obolevitch T. (2007), *Ontologizm, czyli Siemiona Franka polemika z pokantowskim epistemologizmem*, „Roczniki Filozoficzne” 55 (2): 67–79.
- Obolevitch T. (2008a), *Animal symbolicum. Myśl E. Cassirera i A. F. Łosiewa*, [w:] *W poszukiwaniu swoistości człowieka*, G. Bugajak, J. Tomczyk (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa: 141–157.
- Obolevitch T. (2008b), *Polemiczne wątki w filozofii wszechjedności Siemiona Franka*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 67 (3): 61–70.
- Obolevitch T. (2012a), *Animal symbolicum. Myśl Ernsta Cassirera i Aleksego Łosiewa*, [w:] *Aleksy Łosiew, czyli rzecz o tytanizmie XX wieku*, J. Uglik, E. Tacho-Godi, L. Kiejzik (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa: 406–418.

- Obolevitch T. (2012b), *Włodzimierza Sołowjowa i Aleksandra Wwiedińskiego spór o Spinozę*, „Logos i Ethos” 1 (32): 233–240.
- Obolevitch T. (2012c), *W stronę ontologizmu. Ewolucja twórcza Siemiona Franka*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 259–274.
- Paradowski R. (2011), *Mikołaj Bierdiajew i Fiodor Stiepun o wolności. Wolność jako wierność* [w:] R. Paradowski, *Metafizyka i kultura. Repetycje kartezjańskie*, CESLA, Warszawa: 319–326.
- Pluta A. (1992), *Kultura i kształcenie. Próba kulturoznawczego odniesienia do koncepcji dydaktyki krytycznej Sergiusza Hessena*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Częstochowa.
- Popowycz O. (2013), *Ukraiński model kreatywności od Hryhoria Skoworody do Nazila Chamitowa (słowiańska tradycja)* [w:] *Aktualne problemy współczesnej nauki. Zbiór raportów naukowych. Materiały Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji 28.06.2013–30.06.2013*, Diamond trading tour, Warszawa: 60–65.
- Przebinda G. (1998), *Rola „kantyzmu” w procesie ewolucji myśli Nikołaja Bierdiajewa*, „Slavia Orientalis” (3): 433–446.
- Przebinda G. (2003), *Rola „kantyzmu” w procesie ewolucji myśli Nikołaja Bierdiajewa*, [w:] G. Przebinda, *Między Moskwą a Rzymem. Myśl religijna w Rosji XIX i XX wieku*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków: 159–171.
- Przybycień K.K. (2007), *Osobowość w koncepcji pedagogicznej Sergiusza Hessena*, „Українська полоністика (Педагогічні дослідження)” (3–4): 83–95.
- Rotkiewicz H. (red.) (1997), *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, Żak, Warszawa.
- Sołowjow W.S. (2012), *Pojęcie Boga (w obronie filozofii Spinozy)*, tłum. zb., T. Obolevitch (red.), „Logos i Ethos” 18 (1): 203–231.
- Stiepun F. (1999), *Życie a twórczość*, tłum. W. Sawicki, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Stiepun F. (2007), *„Biesy” a rewolucja bolszewicka*, tłum. R. Papięski, „Kronos. Metafizyka – Kultura – Religia” 4 (4): 36–47.
- Stołowicz L. (2008), *Prądy filozoficzne pierwszej połowy XX wieku. Neokantyzm rosyjski*, [w:] L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej. Podręcznik*, tłum. B. Żyłko, słowo/obraz terytoria, Gdańsk: 333–363.
- Styczyński M. (2004a), *Neokantysta Sergiusz Hessen*, [w:] *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*, A. Ochotnicka, W. Rydzewski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków: 127–140.
- Styczyński M. (2004b), *Sergei Hessen, neo-Kantian*, „Studies in East European Thought” 56 (1): 55–71.
- Styczyński M. (2012), *Neokantysta Sergiusz Hessen*, [w:] M. Styczyński, *Ratio a Λόγος: jedno czy dwoje? O filozofii rosyjskiej, sowietologii i o filozofii politycznej Andrzeja Walickiego*. Zbiór rozpraw, Ibidem, Łódź: 85–98.
- Szczukin W. (2008), *Метафізика ландшафта и цивілізація рівнини (Федор Степун)*, „Studia Litteraria Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” (3): 145–162.

- Sztobryn S. (1994), *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sztobryn D., Sztobryn S. (1997), *Transcendentalny empiryzm jako postać Hessenowskiego neokantyzmu*, [w:] *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, H. Rotkiewicz (red.), Żak, Warszawa: 116–130.
- Szulakiewicz M. (2002), *Mikołaj Bierdiajew jako krytyk filozofii transcendentalnej*, [w:] *Emigracja rosyjska. Losy i idee*, R. Bäcker, Z. Karpus (red.), Ibidem, Łódź: 111–122.
- Szulakiewicz M. (2003), *Mikołaj Bierdiajew i filozofia krytyczna*, „ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich” (3): 131–145.
- Święcicki z(e) Lwowa H., Czelpanow G. (1910), *O rozumie zwierząt (rec.)*, „Przegląd Filozoficzny” (4): 520.
- Walicki A. (1973), *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Walicki A. (1979), *A history of Russian thought from the Enlightenment to Marxism*, tłum. H. Andrews-Rusiecka, Stanford University Press, Stanford.
- Walicki A. (1980), *A history of Russian thought from the Enlightenment to Marxism*, tłum. H. Andrews-Rusiecka, Clarendon Press, Oxford.
- Walicki A. (1995), *Sergiusz Hessen: synteza porewolucyjna*, [w:] A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu. Wybór pism*, tłum. J. Stawiński, Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa: 419–478.
- Walicki A. (2005), *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Walicki A. (2007), *Mój łódzki Mistrz i pluralizm wartości*, [w:] A. Walicki, *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków: 219–232.
- Wieczorek Z. (2005), *Filozofia wszechjedności Sergiusza Hessena*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Witkowski L. (2001), *Dwoistość w pedagogice Bogdana Suchodolskiego (z aneksem o Sergiuszu Hesse)*, Wit-Graf, Toruń.
- Wwiediński A.I. (2009), *O rodzajach wiary w jej relacji do wiedzy*, cz. 1, tłum. T. Obolevitch, B. Czardybon, „Logos i Ethos” 2 (27): 197–234.
- Wwiediński A.I. (2010), *O rodzajach wiary w jej relacji do wiedzy*, cz. 2, tłum. B. Czardybon, „Logos i Ethos” 1 (28): 179–204.
- Ziomek M. (2008), *W poszukiwaniu kulturowej tożsamości – rosyjscy Europejczycy: Fiodor Stiepun i Gieorgij Fiedotow i czasopismo „Новый взгляд”*, „Studenckie Zeszyty Naukowe (Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Koło Naukowe (W)Koło Rosji)” 4 (8): 40–48.
- Ziomek M. (2012), *Neokantyzm Fiodora Stiepuna*, [w:] *Postneokantyzm – ontologizm*, B. Czardybon, L. Augustyn, M. Bohun (red.), „Estetyka i Krytyka” 26 (4): 287–294.
- Белов В.Н. (2012), *Русское неокантианство: история и особенности развития*, „Кантовский сборник” 1 (39): 27–39.

- Валицкий А. (1994), *Послесловие к публикации „жизнеописания” С.И. Гессена, „Вопросы философии”* (7–8): 182–187.
- Валицкий А. (1998), *Сергей Гессен: философ в изгнании*, [w:] С.И. Гессен, *Избранные сочинения*, А. Валицкий, Н. Чистякова (red.), РОССПЭН, Москва: 3–28.
- Гессен С.И. (1994), *Мое жизнеописание*, „Вопросы философии” (7–8): 152–181.
- Гессен С.И. (1995), *Мое жизнеописание*, [w:] С.И. Гессен, *Основы педагогики. Введение в прикладную философию*, П.В. Алексеев (red.), Школа-Пресс, Москва: 412–447.
- Гессен С.И. (1998), *Мое жизнеописание*, [w:] С.И. Гессен, *Избранные сочинения*, А. Валицкий, Н. Чистякова (red.), РОССПЭН, Москва: 723–782.
- Коген Г. (2012), *Теория опыта Канта*, tłum. В.Н. Белов, Академический проект, Москва.
- Кубалица Т. (2010), *Относительная истинность теории отражения в интерпретации Генриха Риккерта*, tłum. В. Прохоров, В. Белов, „Кантовский сборник” 2 (32): 69–79.
- Лосский Н.О. (1912), *Логика проф. А. И. Введенского*, Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°, Москва.
- Маслин М.А. (2012), *Анджей Валицкий. Интеллектуальный портрет польского историка русской философии*, „Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета” 4 (8): 88–92.
- Оболевич Т. (2012), *Спор Владимира Соловьева с Александром Введенским по поводу Спинозы*, „Соловьевские исследования” (4): 38–45.
- Оболевич Т. (2014), *От неокантианства к онтологизму*, „Мысль” (16): 62–69.
- Оболевич Т. (2015а), *Степун Федор Августович*, [w:] *Новая Российская энциклопедия*, В.И. Данилов-Данильян, А.Д. Некипелов (red.), т. 15 (2), Энциклопедия, Москва: 299–300.
- Оболевич Т. (2015b), *Участие русских философов во втором польском философском конгрессе (1927)*, „Философский журнал” (2): 128–145.
- Франк С.Л. (2013), *Проблема реальности*, tłum. Б. Чардыбон, В.С. Мирошниченко, „Философские науки” (4): 122–125.
- Щукин В.Г. (2009), *Европейские ландшафты и цивилизация большой равнины (Ф.А. Степун)*, [w:] *Россия: воображение пространства/пространство воображения*, И.И. Митин, Д.Н. Замятин (red.), Аграф, Москва: 378–397.
- Щукин В.Г. (2012), *От метафизики ландшафта к феноменологии нации. Ф. А. Степун об особенностях русской культуры*, [w:] *Федор Августович Степун*, В.К. Кантор (red.), РОССПЭН, Москва: 55–74.
- Чардыбон Б. (2011), *А. Белый и неокантианство*, [w:] *Миры Андрея Белого*, К. Ичин, М. Спивак (red.), Изд. филологического факультета в Белграде, Белград – Москва: 678–686.
- Чардыбон Б. (2014), *Послесловие: Сергей Гессен в Польше до и после 2-й мировой войны*, tłum. И.В. Обухова-Зелинская, [w:] *Русские евреи в Польше. Статьи, публикации, мемуары и эссе*, К. Кикоин, И.В. Обухова-Зелинская, М.А. Пархомовский (red.), Изд. Научно-исследовательского-центра „Русские евреи в зарубежье и Израиле”, Иерусалим: 233–256.

Чардыбон Б. (2015), *Философия Василия Сеземана и Марбургское неокантианство*, „Кантовский сборник” (3): 66–85.

Чардыбон Б., Мирошниченко В.С. (2013), *О выступлении С.Л. Франка на втором польском философском съезде (Варшава, 1927)*, „Философские науки” (4): 120–122.

Челпанов Г. (1907), *Об уме животных*, „Вопросы философии и психологии” (91): 45–75.